

Hvorfor Danmark blev rigt – og ikke rigere

Per Boje, professor emeritus, SDU, adjungeret professor,
CBS, boje@sdu.dk

Det er en dominerende grundfortælling, at dansk velstand har sine rødder i landbruget. Ifølge denne fortælling var dansk landbrug en vigtig sektor i moderniseringen af Danmark under globaliseringsbølgen i det sidste par årtier frem til Første Verdenskrig, og gårdmænd og husmænd spillede gennem andelsbevægelsens virksomheder fra midten af 1880'erne en vigtig rolle for Danmarks placering i en hastigt voksende international markedsøkonomi.

Grundfortællingen er imidlertid misvisende og har siden været bremsende for dansk velstand. Tidsmæssigt skal rødderne til den danske velstand søges længere tilbage. Takket være globalisering med åbne grænser efter Napoleonskrigene og enevældens investeringer i lærdoms miljøer og udveksling af viden på tværs af grænserne udviklede Danmark tidligt en videnskøkonomi og flere innovative systemer. Inden for disse har innovative og internationalt orienterede store og mellemstore virksomheder i København og flere af de større danske provinsbyer i væsentlig grad bidraget til dansk velstand, ikke kun gennem særlige relationer til landbruget.

Grundfortællingen om rødderne til dansk velstand

Der er forbavsende enighed om Danmarks vej til velstand. De fleste danskere vil nikke genkendende til den helt dominerende grundfortælling, at Danmark blev et af verdens rigeste lande takket være en modernisering af landbruget med omlægning fra vegetabilsk til animalsk produktion i slutningen af 1800-tal-

let. Heltene bag omlægningen var selvbevidste gårdmænd, der takket være de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet havde opnået personlig frihed og mulighed for at købe sig fri af godsejerne og stå for en modernisering af store dele af dansk landbrug. I slutningen af 1800-tallet havde gårdmændene ifølge grundfortællingen nået en betydelig organisatorisk og økonomisk styrke. Gennem en pionerindsats med oprettelsen af en lang række andelsejede produktionsvirksomheder – begyndende med det første andelsmejeri i 1882 og første andelsslagteri i 1887 suppleret af indkøbs- og salgforeninger – blev de ledende i landbrugsomlægningen til animalsk produktion. Eksporten af smør og bacon kom i årtierne omkring Første Verdenskrig til at udgøre omkring 90 pct. af dansk vareeksport. I kraft af de store eksportindtægter trak landbruget så at sige resten af landet økonomisk op gennem den heraf afledte hjemlige efterspørgsel. Denne grundfortælling i sin version 1.0 minder ikke mindst landbrugets repræsentanter os til stadighed om og hævder, at dansk landbrugseksport fortsat er afgørende for dansk velfærd (Kjærgaard, 1979; Mordhorst, 2014).

I takt med industrieksportens stærke vækst efter Anden Verdenskrig er grundfortællingen blevet udbygget med en version 2.0. I

denne version udfoldes argumentet, at landbrugets eksportindtægter førte til en hjemlig efterspørgsel efter danske håndværks- og industriprodukter. Ifølge version 2.0 blev disse produkter i vid udstrækning fremstillet af faglærte arbejdere i mindre og mellemstore virksomheder lokaliseret i de mange nye byer, stationsbyerne, der voksede frem uden for de gamle købstæder i slutningen af 1800-tallet i kraft af en stærk udvikling af infrastrukturen med anlæg af mange lokalbaner. Takket være stadig videreuddannelse af arbejdskraften og et tæt samarbejde mellem ansatte og ejere, der delte social baggrund med de ansatte, opstod omstillingsduelige virksomheder, hvoraf de mest dynamiske efterhånden fik en betydelig eksport på en række nicheområder. Under de seneste årtiers globalisering med opkøb og fusioneringer indgik nogle af disse virksomheder i kraft af produktionsmæssig fleksibilitet og høj arbejdskvalitet som en slags udviklingsafdelinger i store multinationale virksomheder (Kristensen, 1995).

Heltene i begge versioner af grundfortællingen er initiativrige gårdmænd, der skabte forudsætningerne for landbrugets omlægning og oprettelsen af demokratisk ledede andelsvirksomheder, hvor man – om end med undtagelser – stemte efter hoveder og ikke høveder og gav plads til en hurtigt voksende gruppe af husmænd. I version 2.0 bliver medheltene de faglærte arbejdere. I kraft af en stærk og demokratisk fagbevægelse med lige stemmeret, som efterhånden også kom til at inkludere ufaglærte arbejdere, kæmpede de sig til arbejdsgivernes accept som kollektiv forhandlingspartner og var med til opbygningen af den danske aftalemodel efter Septemberforliget i 1899. Den danske velstand har dermed sine rødder i en tidlig bondebevægelse, siden suppleret af en ligeledes stærk arbejderbevægelse. Bevægelserne stod fra slutningen af 1800-tallet bag etableringen af en række innovative andelsvirksomheder og for arbejderbevægelsens side efterhånden også en række kooperativt ejede virksomheder.

I en lidt mere udfoldet variation af grundfortællingens version 2.0, vi kan kalde den version 2.1, mindes der om, at bevægelsernes virksomheder blev anlagt i konkurrence med københavnske bykapitalisters storvirksomheder, typisk organiseret som aktieselskaber og etableret med støtte fra de københavnske storbanker, da virksomhederne fra begyndelsen var store og kapitalkrævende. Det anføres undertiden, at konkurrencen mellem bykapitalisternes og landbrugets virksomheder bidrog til dansk erhvervslivs effektivisering, men også at der i nogle henseender fandt et direkte samspil sted mellem de to grupper af virksomheder. Det gælder således betoningen af en vigtig transportsektor inklusiv flere betydende danske rederier til varetagelse af vareomsætningen med udlandet. Det gælder ligeledes etableringen af store industrivirksomheder, der producerede til transportsektoren og ikke mindst til landbruget og dets andelsvirksomheder, og som stod for forarbejdning af andre landbrugsprodukter end mælk og svin (Kristensen, 2011). I den hjemlige debat, men også i den internationale økonomisk historiske litteratur, skildres Danmark ofte som domineret af en fødevarerklunge traditionelt koncentreret om massevarerne smør og bacon. Den danske velstand skulle så at sige have udviklet sig på ryggen af det danske baconsvin, fodret med andelsskummetmælk.

I denne korte gengivelse ydes der ikke grundfortællingen og dens forskellige versioner fuld retfærdighed. Det er ikke desto mindre denne artikels påstand, at grundfortællingen som alle dominerende fortællinger har det med ikke kun at bidrage til vores kollektive erindring, men også at bidrage til glemsel, og at fordelingen af helte- og skurkeroller ikke nødvendigvis er retvisende. Jeg vil endda argumentere for, at den danske grundfortælling er misvisende til forståelse af, hvorfor Danmark tidligt blev et velstående samfund. Ganske enkelt fordi grundfortællingen ikke er præcis angående den kronologiske udvikling vedrørende Danmarks vej til velstand,

og fordi den ikke tilstrækkeligt inddrager omfanget af globaliseringsbølgen i 1800- og begyndelsen af 1900-tallet.

En anden – og mere retvisende – fortælling

1800-tallets globaliseringsbølge var afgørende for en stærk økonomisk vækst i Europa og USA i årtierne før Første Verdenskrig, La Belle Époque. Grundfortællingen kan ses i overensstemmelse hermed ved at betone betydningen af en stærk vækst i den danske udenrigshandel anført af en hastigt stigende eksport af smør og bacon fra de andelsejede virksomheder fra midten af 1880'erne. Udenrigshandelen var i den atlantiske økonomi en dynamisk faktor. Væksten i udenrigshandelen var stærkere end landenes generelle økonomiske vækst. Grundfortællingen tager imidlertid ikke højde for, at den internationale handel, herunder også den danske udenrigshandel, var en dynamisk faktor allerede fra 1820'erne, altså lang tid før andelsbevægelsens fremkomst. Den tager heller ikke højde for, at globaliseringsbølgen satte bredt ind før midten af 1800-tallet og betød øget kulturel, social og økonomisk integration mellem landene i kraft af en stærk vækst ikke kun i varehandelen, men også i strømmene af arbejdskraft, kapital og viden på tværs af grænserne. Den voksende varehandel var kun én blandt flere faktorer i periodens globalisering, der var helt afgørende for den internationale økonomis lange vækstperiode, herunder for, at Danmark allerede tidligt i 1800-tallet var et relativt velstående land med en ikke ubetydelig økonomisk vækst (Maddison Project, 2013).

Europa var i det meste af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet præget af en stærk befolkningsvækst, der resulterede i store vandringer, internt fra land til by, men også væk fra Europa, især mod USA som det forjættede land. Også Danmark oplevede et betydeligt befolkningspres, men sammenlignet med vore nordiske brødrelande var den oversøiske udvandring relativt mindre set i forhold til

befolkningens størrelse, og de danske byer øgede i højere grad deres andel af den samlede befolkning. Danmark kunne frem til Første Verdenskrig bedre holde på sin befolkning i kraft af en mere dynamisk urban økonomi end vore brødrelande.

Disse observationer passer med de nyeste internationale bruttonationalproduktberegninger, der viser, at Danmark frem til slutningen af 1800-tallet var et betydeligt mere velstående land end de øvrige nordiske lande. Og de passer med, at dansk landbrug allerede fra 1870'erne beklagede sig over ikke at have et tilstrækkeligt udbud af arbejdskraft. Dette blev i nogen grad afhjulpet gennem aktive hvervekampagner af først svenske, senere polske sæsonarbejdere, der kom fra fattige områder med stor arbejdsløshed. Skiftet mod polsk arbejdskraft fandt sted, fordi forskellen mellem svenske og danske løn- og arbejdsforhold begyndte at indsnævres fra 1890'erne, bl.a. i kraft af voksende urbanisering og industrialisering også i Sverige.

Vandringen til Danmark bestod imidlertid ikke kun af ufaglært arbejdskraft til dansk landbrug. Vigtig for dansk erhvervslivs modernisering var en betydelig tilvandring af udlændinge med særlig viden. Det gjaldt tidligt udlændinge til ledende stillinger på de store danske skov- og landbrugsvirksomheder, godserne, og det gjaldt ganske bredt til dansk industri. I tusindvis kom udenlandske faglærte arbejdere fra tidligt industrialiserede lande som Storbritannien og Belgien og ikke mindst fra industrialiserede områder i Tyskland, ligesom titusinder af faglærte danskere opnåede arbejds erfaringer på nogle for den tid moderne virksomheder i udlandet i årtierne før Første Verdenskrig. Danske håndværkervandringer gik især til centraleuropæiske områder med endnu levende lavstraditioner, og mange hjembragte vigtig arbejds erfaring. En del videreuddannede sig på tyske tekniske højskoler, teknika, ligesom en del tidligt fik indblik i organiseringen af tyske, britiske,

franske og amerikanske storvirksomheder. Allerede før Første Verdenskrig vendte 10-15 pct. af udvandrerne tilbage fra USA, og mange af dem hjembragte førstehåndserfaringer fra amerikansk masseproduktion og massemarkedsføring. Der var i en del tilfælde tale om indsigter og viden, som blev brugt ved etableringen af en række succesrige danske industrivirksomheder knyttet ikke mindst til den anden industrielle revolution fra midten af 1800-tallet.

På ledelsesniveau skete der desuden en videnskabsmæssig integration gennem læsning af udenlandske fagtidsskrifter og deltagelse i de internationale erhvervsudstillinger, som blev regelmæssigt tilbagevendende begivenheder fra 1820'erne, og hvor bygningen af Crystal Palace til verdensudstillingen i London i 1851 satte nye standarder. Verdensudstillingerne blev publikumsmæssige tilløbsstykker, også med mange danske besøgende og udstillere, hvoraf en del opnåede offentlig støtte til deltagelse i de tidlige udstillinger. Mange danske virksomheder fik ad mange kanaler del i den praktiske videns-udvikling i tidens internationalt førende virksomheder i landene syd og vest for Danmark. Ikke mindst for Danmarks ganske stærke industrialisering under den anden industrielle revolution var periodens omfattende studie- og arbejdsvandring suppleret af en betydelig import af udenlandsk teknologi særdeles vigtig.

Kapitalens frie bevægelighed

Undertiden kan gengivelser af den traditionelle grundfortælling give indtryk af, at det var andelsbevægelsens salgsselskaber, der stod bag landbrugseksporten. Det var imidlertid først i 1900-tallet, at de fik nogen betydning. I 1800-tallet og fortsat for en væsentlig dels vedkommende også i 1900-tallet finansieredes landbrugseksporten af privat kapital, hvoraf en betydelig del stammede fra udlandet. Den danske eksport finansieredes i høj grad af engelsk kapital, hvoraf en betydelig del ikke mindst i de første årtier efter

Napoleonskrigene kanaliseredes til Danmark gennem hamborgske handels- og finanshuse.

I traditionel nationalt orienteret historieskrivning, der har overtaget den københavnske handels- og rederisektors utilfredshed med den handelsmæssige og finansielle konkurrence fra Hamborg/Altona efter statsbankerotten i 1813, beskrives de finansielle relationer mod syd som en hæmsko for den danske økonomiske udvikling. Det er dog åbenbart set i et økonomisk vækstperspektiv, at det var en betydelig fordel for dansk økonomi, at der var rigelige kreditmuligheder ikke alene til opkøb af danske landbrugsvarer, men også til finansiering af import af investerings- og forbrugsgoder. Det bidrog til, at Danmark allerede fra midten af 1820'erne fik stabiliseret sit pengesystem og havde en stabil valuta.

Danmark havde i det hele taget stor økonomisk fordel af, at det internationale kapitalmarked i løbet af 1800-tallet blev integreret på et højt niveau. Kapitalbevægeligheden havde også været høj før 1800-tallet, men i årtierne frem til Første Verdenskrig blev der opnået en betydelig stabilitet på det internationale kapitalmarked. Stabile valutaer knyttet til sølv eller guld blev normen, og fra 1870'erne var et stort antal lande gået over til guld, herunder også Danmark. Det var et væsentligt element i 1800-tallets globaliseringsbølge, der økonomisk ikke kun viste sig som en vækst i den internationale vareomsætning, men i en ofte undervurderet strøm af kapitalstrømme knyttet til betalingsbalancens såkaldt usynlige poster, betalinger for serviceydelser, herunder især transport, og i form af kreditgivning og investeringer på tværs af landegrænserne.

Det glemmes ofte, at Danmark siden 1700-tallet har været et land med en stor rederisektor, der sejlede betydelige fragtindtægter ind gennem sejlads mellem fremmede havne og i forbindelse med den danske udenrigshandel omfattende en meget indbringende oversøisk handel, som der gives et vigtigt eksempel på i

den efterfølgende artikel om Det Danske Asiatiske Kompagni (se Benjamin Asmussens bidrag til dette temanummer). Og det glemmes ofte, at Danmarks stærke økonomiske vækst de seneste årtier før Første Verdenskrig i høj grad blev finansieret af udenlandsk kapital, både i form af givne lån og kreditter, i form af udlændinges passive investeringer ved køb af danske obligationer og aktier på de store internationale børser i London, Paris og Berlin og i form af udlændinges aktive investeringer i Danmark. Det skete ved oprettelsen af fuldt kontrollerede virksomheder og ved finansiell medvirken ved oprettelse af danske virksomheder, herunder af flere betydende banker både i provinsbyerne og København.

Danmark er i tidligere forskningslitteratur blevet kategoriseret som et land uden den store tradition for direkte investeringer, såvel ind- som udgående. Denne kategorisering er imidlertid ikke underbygget statistisk, og en del nyere forskning peger på, at der er sket en undervurdering af omfanget af disse investeringer (Boje, 2000; Strandskov, 2008). Danmark var i begyndelsen af 1900-tallet ikke bare et landbrugsland med en stærk andelssektor. Landet havde siden midten af 1800-tallet modtaget omfattende direkte investeringer fra udlandet med baggrund i udenlandske virksomheders styrker, finansielt, teknologisk, markedsføringsmæssigt og/eller organisatorisk inden for den sekundære og tertiære sektor. En del af disse udenlandske virksomheder havde investeret med henblik på at aftage landbrugets produkter, men mange var blevet etableret med henblik på at udføre store anlægsarbejder i landets infrastruktur, herunder jernbaner og byernes forsyningsvirksomheder med gas og el, og på at varetage salg og i nogle tilfælde også produktion eller samling af en række nye forbrugsgoder ikke mindst rettet mod en moderne orienteret bybefolkning. Moderne tider kom først til byerne, på mange områder hjulpet på vej af udenlandsk kapital.

En tidlig dansk vidensøkonomi

Rødderne til den danske velstand skal søges tidsmæssigt længere tilbage end andelsbevægelsens fremvækst fra midten af 1880'erne. Danmark var tidligt og ganske dybt integreret i et op gennem 1800-tallet stadigt voksende globalt vare-, arbejds- og kapitalmarked. Når Danmark havde så stor succes hermed må det tilskrives, at Danmark allerede under enevælden fik lagt rammerne for en afbalanceret vidensøkonomi på et internationalt højt niveau (Boje, 2014; 2016).

Enevældens ledende politikere omkring hoffet og i centraladministrationen havde en klar forståelse for, at Danmarks velstand forudsatte, at dansk økonomi blev en integreret del af den hastigt voksende atlantiske økonomi med Storbritannien som det dynamiske centrum. Det forudsatte en voksende dansk landbrugs eksport, men i lige så høj grad fremvæksten af en industrisektor og servicesektor, der for den tid var moderne og konkurrencedygtig, og som kunne spille indbyrdes sammen, herunder også med landbrugssektoren. Beslutningstagerne forstod, at forudsætningen var, at Danmark fik løftet det almene uddannelsesniveau og ikke mindst fik en elite, der kunne følge med i, hvad der foregik teknologisk og bredt videnskabeligt i de førende udenlandske vidensmiljøer på universiteter, andre læresteder og i succesrige virksomheder. Ja, niveauet måtte gerne blive så højt, at danske forskere og undervisere på de videregående uddannelsesinstitutioner ikke alene var interessante samtalepartnere for deres udenlandske kolleger, men også selvstændigt kunne inspirere til, at der i Danmark opstod en gruppe af innovative iværksættere – entreprenører, som vi i dag vil sige med Joseph Schumpeter i tankerne.

Politikken lykkedes på flere områder. Danmark fik f.eks. tidligt en fremtrædende kunstindustri, der vandt priser på 1800-tallets stadig mere omfattende verdensudstillinger. Der var tale om en kunstindustri med rødder i det

Danske Kunstakademi grundlagt i 1754. Ifølge den nyeste forskning kan den tidlige danske kunstindustri ses som båret af en ideologi om det gode liv med rødder i europæisk, især tysk filosofi, og denne kunstindustri kan følges fra begyndelsen af 1800-tallet frem til dansk arkitektur og designs storhedstid i årtierne efter Anden Verdenskrig, om end med skiftende inspirationskilder og udtryksformer.

Og mindst lige så bemærkelsesværdigt fik Danmark tidligt, også i et internationalt perspektiv, innovative virksomheder inden for den elektrotekniske industri og inden for en række andre brancher, der byggede på naturvidenskabelig og teknisk viden. Det var en viden, der havde sine rødder i lærdomsmiljøer fra enevældens tid på Københavns Universitet, Polyteknisk Lærestanstalt fra 1829 og Landbohøjskolen med rødder tilbage til enevælden og dermed med en længere forhistorie end almindeligt angivet. Danmark kom relativt langsomt med i den såkaldte, første industrielle revolution, men var med i front under den anden industrielle revolution, hvor videnskabelig indsigt havde væsentlig betydning. Et par eksempler kan illustrere pointen.

Det formentlig bedst kendte eksempel er Carlsberg-bryggeriet, der blev førende med fremstilling af undergæret bayersk øl påbegyndt i 1847 med brug af tjekkisk gær hjembragt af grundlæggeren J.C. Jacobsen selv i sin våde og derfor kølige hat. Allerede i 1876 oprettede Jacobsen Carlsbergfondet. Jacobsen, der selv var bryggersøn, havde som ung fulgt H.C. Ørsteds forelæsninger på Polyteknisk Lærestanstalt. Ørsted, apotekersøn og internationalt kendt for sin opdagelse af elektromagnetismen i 1820, var i mere end to årtier Polyteknisk Lærestanstalts første rektor og fortaler for formel uddannelse af håndværkere og for en tæt forbindelse mellem videnskab og virksomheders praksis. Det inspirerede Jacobsen. Han bestemte, at Carlsbergfondet altid skulle stå som ejer

af bryggeriet, og at det skulle ledes af en direktion, hvis medlemmer skulle udgå fra og vælges af Det danske Videnskabernes Selskab. Jacobsens argument var, at videnskabelig indsigt og viden var den bedste forudsætning for varig succes.

Fondet støttede oprettelsen af det særlige Carlsberg Laboratorium, hvor f.eks. Emil Chr. Hansen udviklede forskellige apparater til videnskabelig kontrol af ølbrygning og i 1883 en metode til fremstilling af rent gær, som fortsat fremstår som en af de vigtigste opfindelser, ikke blot for verdens bryggeriindustrier, men også for andre industribrancher, der anvender gæring i produktionsprocessen. Hansen var inspireret af den allerede på det tidspunkt internationalt kendte franske forsker Louis Pasteur, der også anerkendte Emil Chr. Hansens videnskabelige pionerarbejde.

Mikrobiologisk viden er f.eks. også grundlaget for Chr. Hansen Holdings succes. Virksomheden blev grundlagt af Chr. D.A. Hansen. Han var uddannet farmaceut, havde arbejdet som assistent på Københavns Universitets kemiske institut, været på forskningsophold i Tyskland, Frankrig og Schweiz og underviste en del år på Københavns Universitet. 1869-76 var han grundlægger og redaktør af Det danske farmaceutiske tidsskrift og i mange år aktiv i udviklingen af den danske farmaceutiske uddannelse. Han var således særdeles aktiv inden for forskning og uddannelse, men var også virksomhedsgrundlægger, idet han i 1876 grundlagde Chr. Hansens teknisk-kemiske Laboratorium i København. Laboratoriet udviklede osteløbe og smørfarve, to ingredienser, der er vigtige i fremstillingen af ost og smør. Successen var så stor, at han allerede i 1877 anlagde en fabrik til fremstilling heraf i USA, og virksomheden har stadig en stærk global position inden for fremstilling af ingredienser til fødevarerindustrien, sundhedssektoren og foderstofindustrien, idet den bl.a. producerer bakteriekulturer, mejerienzzymer, naturfarver

og forskellige biotekniske produkter. Både i Carlsberg og Chr. D.A. Hansen er der tråde ikke bare til de videnskabelige læreanstalter, men også til det danske apotekervæsen, der byggede på høj faglig viden sikret gennem en århundredlang statslig regulering.

Hverken Carlsbergs eller Chr. Hansens succes skal forklares med dansk landbrugs særlige kvaliteter, og da slet ikke med den senere grundlæggelse af det første lille sparsomt udstyrede andelsmejeri i Hjedding i Vestjylland i 1882 eller det første beskedne andelsslagteri i Horsens i 1887. Det er derimod den anden vej rundt, at takket være disse virksomheders forskningsindsats har dansk landbrug fået nogle komparative fordele, som det forstod at gribe.

Og vi skal ikke, som det nogle gange gøres af grundfortællingens fortalere og genfindes i dele af den internationale forskning, forklare Novo Nordisks tidlige succes med adgang til fagligt kompetente arbejdere fra mejerisektoren eller rigelig tilgang af bugspytkirtler fra køer og svin til fremstilling af insulin. Også andre lande havde store, og endda større slagterier end Danmark og rigeligt med bugspytkirtler. Forudsætningen for, at Danmark er internationalt i front i diabetesbehandling, var ikke en komparativ fordel i antallet af køer og svin, men derimod, at August Krogh med rødder i et stærkt fysiologisk forskningsmiljø under ledelse af Niels Bohrs far Chr. Bohr på Københavns Universitet havde fået Nobelprisen i 1920 i medicin og fysiologi. Han var derfor velkommen hos nogle fremtrædende canadiske forskere, der havde fremstillet insulin til sukkersygebehandling. Det førte til, at han af Toronto Universitet fik ret til at bruge dettes patent til at forsøge en insulinproduktion i Danmark. Det førte til dannelsen af Nordisk insulinlaboratorium og videre til, at de to danske medicinalvirksomheder Novo og Nordisk Gentofte, senere fusioneret til Novo Nordisk, bl.a. under anvendelse af gæringsprocesser, har videreudviklet metoder til

fremstilling af insulin med stor international succes.

Andelsbønder, godsejere og bykapitalister

Eksporten af smør og bacon bidrog til den danske velstand i årtierne før Første Verdenskrig. Den internationale prisudvikling var med smør og bacon, og fra 1890'erne havde de fleste andelsmejerier og andelsslagterier en betydelig indtjening, bl.a. takket være udenlandske, især engelske opkøberes store interesse for det, der var blevet kendt som danske kvalitetsprodukter. Omlægningen af dansk landbrugseksport var derfor en succes, men den skal især tilskrives godsejere og innovative bykapitalister, danske som udenlandske som påvist i den nyeste historiske forskning (Lampe og Sharp, 2015).

Den hurtige omstilling af bøndernes produktion til animalsk produktion og andelsvirksomhedernes hurtige fremvækst skal ikke forklares med bøndernes store driftighed og økonomiske risikovillighed. Derimod med at bønderne drog fordel af, at de kunne kopiere en landbrugsomstilling, som nogle innovative godsejere havde ført an i, og at de kunne kopiere eller endog overtage mejerier og slagterier, som var anlagt af bykapitalister i årtierne før andelsvirksomhedernes gennembrud.

Flere af disse bykapitalister havde blandt andet gjort et stort arbejde for på forskellige måder at markedsføre og sikre en høj kvalitet af dansk smør. Irsk smør blev kvalitetsmæssigt hurtigt overgået, og fra 1870'erne havde dansk smør et bedre ry på det engelske marked end hollandsk og fransk smør. Flere af disse bykapitalister og deres samarbejdspartnere investerede ikke blot i eksport af bedre landbrugsvarer, men også i industri og rederivirksomhed, og ikke kun i Danmark. De foretog også direkte investeringer i udlandet og drev multinationale virksomheder. Verdens største margarinefabrik i begyndelsen af 1890'erne blev f.eks. anlagt uden for London af Aarhus-købmanden Otto Mønsted, i øvrigt som svar

på, at dansk landbrug havde fået vedtaget en lovgivning, der umuliggjorde dansk eksport af margarine i konkurrence med smørret, og i øvrigt også med den konsekvens, at engelsk fødevarerindustri fik vigtig viden fra det store forskningslaboratorium, der oprettedes ved margarinefabrikken under ledelse af danske forskere, hvor den mest fremtrædende var en af Emil Chr. Hansens tidligere kolleger fra Carlsberglaboratoriet.

Hvorfor blev vi ikke rigere?

Det gik økonomisk godt for Danmark fra slutningen af enevælden til 1920. Kapitalismen var vel forankret i et stærkt retssamfund med ikke korrupte embedsmænd. Omlægningen af landbruget var en økonomisk fordel, og dansk landbrug forstod i højere grad end flere andre landes landbrug at drage fordel af nogle af den første og den anden industrielle revolutions teknologiske innovationer, ligesom det drog fordel af danske handelskapitalisters pionerarbejde inden for markedsføringen af de danske landbrugsprodukter i udlandet. Hertil kom, at Danmark, ikke mindst med tyngdepunkt i København og de større provinsbyer, fik virksomheder, hvis grundlæggere, ansatte specialister og faglærte arbejdere havde et højt vidensniveau. Det skete i kraft af kontakter til de københavnske lærdomsmiljøer, mange slags uddannelsesinstitutioner, også nogle for praktikere, og i meget høj grad i kraft af tætte internationale relationer, herunder til nogle af tidens førende udenlandske multinationale virksomheder.

Danmark var økonomisk særdeles godt stillet ved midten af 1800-tallet ved enevældens afslutning. Vore skandinaviske brødrelande havde en velstand, der kun lå på mellem halvdelen og to tredjedele af det danske niveau. Dette forspring holdt Danmark til omkring 1890, men derefter halede vore brødrelande ind på os, Sverige i de sidste årtier før Første Verdenskrig, Norge i mellemkrigstiden, mens finnerne først for alvor rykkede nærmere efter Anden Verdenskrig for til slut at nå vort

niveau. Det er gået relativt tilbage for Danmark i 1900-tallet, mens landet i det meste af 1800-tallet havde en økonomisk udvikling, der var bemærkelsesværdigt positiv. Hvorfor har Danmark trods gode forudsætninger måttet se sig indhentet og endda overhalet af sammenlignelige lande? Enkelte forhold skal trækkes frem (Boje, 2016b).

For det første. De danske godser foretog et omfattende frasalg af fæstegods til selveje frem til begyndelsen af 1920'erne. Det gav denne generation af godsejere en uhørt kapitalrigelighed. Nogle af dem forvaltede kapitalen rimeligt, herunder til nyttige driftsforbedringer og et innovativt arbejde til fremme af omlægningen mod mere animalsk produktion. Nogle løb med fordel den risiko, som al innovation vil være præget af. Men generelt gjorde kapitalrigeligheden dem ikke til gode kalkulerende og akkumulerende kapitalister. De overinvesterede med ringe afkast til følge i snørklede lokaljernbaner og ikke mindst i mange af periodens store inddæmnings- og afvandingsprojekter, efterhånden også med statsstøtte. Hertil kom, at en stor del af tidligere generationers akkumulerede kapitaler gik til investeringer i social og kulturel kapital, til at leve et internationalt orienteret aristokratisk liv på linje med den øvrige europæiske elite, herunder med storslåede herregårds- og storvildtjagter. Det gode og standsmæssige liv realiseredes, men mulighederne for fremtidige økonomiske afkast til dækning heraf mindskedes.

For det andet. Overgangen til selveje og senere jordlovgivning bragte den store del af landbrugsarealet under kontrol af gårdmænd og en hastigt voksende gruppe af husmænd. De var flittige, stod op med solen, som Grundtvig lovpriser dem for, og børnene hjalp til fra en tidlig alder. Nogle vil betone, at de havde incitamentet til hårdt arbejde, andre vil tale om selvudbytning, da de ikke var gode kapitalister. Dertil var mange for snævert kalkulerende og lidt risikovillige. De fulgte den af

andre anviste vej til omlægning af produktionen til animalsk produktion, og derved blev det, mere af det samme og til de lavest mulige omkostninger. Omkostningerne skulle holdes nede, og det blev de, også på andelsmejerierne og andelsslagterierne, hvor mange driftsledere løb panden mod en mur, når de stillede forslag om nye investeringer, som ikke havde genkendelsens skær.

Parallelt med den øgede kontrol med landbrugsjorden fik gårdmænd gennem partiet Venstre og husmændene gennem Det radikale Venstre den afgørende politiske magt fra begyndelsen af 1900-tallet. Og den politiske magt blev brugt til at gøre Danmark til et landbrugsland. Med hjælp fra det, vi i dag kender som grundfortællingen version 1.0, blev landet underlagt en ideologi om, at Danmark skulle specialisere sig i landbrugsproduktion, og at de mest effektive landbrug var de små og mellemstore brug. Og staten blev brugt til at fremme landbrugsformål og til at udvise sparsommelighed i forhold til andre formål. Frustrationen viste sig ikke sjældent hos de andre erhvervs repræsentanter, som f.eks. når den fremtrædende højremand og økonomiprofessor William Scharling talte om »den utiltalende Smaalighed, hvormed Landbrugets Repræsentanter paa Rigsdagen lader de andre Erhvervs Ønsker ligge, samtidig med at de meget villigt fremmer de til bedste for deres eget Erhverv fremsatte Forslag« (Scharling, 1899).

Denne politiske magtudøvelse til fordel for landbrugets særinteresser – om man vil privilegier – rystedes ikke afgørende af, at den relative prisudvikling generelt var til ugunst for landbruget efter Første Verdenskrig og tilsagde en ændret erhvervs politik. Statsmagten blev brugt til regulering, der skulle hindre strukturtilpasning i landbruget i retning af større mere rentable brug, og til efter en kort økonomisk liberalistisk periode i 1920'erne indtjeningsmæssigt at kompensere landbruget i de stadig hyppigere kriser for erhvervet.

Og reguleringen blev ikke kun begrundet med hensynet til landbrugets rentabilitet og landbrugseksporten, men også med det ønskværdige i at fastholde landbruget som ramme om en særlig livsform. Danmark var så at sige fanget af grundfortællingen om, at rødderne til velstanden lå i landbruget og ikke i mere innovative og vidensbaserede erhverv. Selv Socialdemokratiet købte tidligt fortællingen om Danmark som landbrugsland, selv om partiet havde sit vælgermæssige fundament i byerne og havde visioner for et mere industrialiseret land.

Et nærliggende spørgsmål er, hvorfor bykapitalisterne ikke formåede at give landbruget større politisk modspil. Det spurgte de også flere gange sig selv om, så svaret er ikke enkelt. En del af forklaringen er, at datiden ikke vidste det, vi ved i dag. Historiske nationalproduktberegninger er kommet til siden, og det er først i dag, vi ved, at Danmark sammenholdt med vore brødrelande begyndte at glide ned ad den internationale velstandsstige, da Danmark i slutningen af 1800-tallet valgte en særvej med at satse på landbrug som vejen til velstand og modernisering. Og så er der endda ikke foretaget fradrag for de miljømæssige omkostninger, som landbruget især i det sidste halve århundrede har påført samfundet.

Det må også med i vurderingen af det svage politiske modspil, at diversiteten inden for byerhvervene var langt større end i landbruget. Der var meget forskellige relationer til landbruget, der var faglige og teknologiske forskelle, og der var ikke mindst interesseforskelle mellem hjemmemarkedsorienterede og eksportorienterede virksomheder. Modsetninger, som genfindes i Det konservative Folkeparti, hvor fortalere for det store internationalt orienterede erhvervsliv var i stadig kamp med fortalere for funktionærer og det mindre erhvervsliv, der tilsluttede sig en national præget argumentation om beskyttelse mod den udenlandske »storkapital« og der-

med især i årtierne omkring Anden Verdenskrig var blandt kritikerne af en liberal verdensøkonomi. Det var ganske enkelt vanskeligere at optræde som en fælles politisk front end for landbruget, selv om der også her var spændinger mellem repræsentanterne for de forskellige virksomhedsstørrelser. Andre faktorer kunne nævnes, men jeg vil til slut pege på spørgsmålet om ideologisk legitimitet. Bykapitalisterne tabte i en periode kampen om at definere vejen til det gode samfund.

Fra slutningen af 1800-tallet pressedes de af socialisterne, der agiterede for en anden samfundsmodel, og de af andelsbevægelsens fortalere, der agiterede for en tredje vej. Begge grupper rettede hård kritik mod bykapitalisterne, der som rene skurke under dække af en liberal markedsøkonomi stræbte efter at opnå monopoler eller i det mindste at begrænse konkurrencen med dannelsen af karteller og andre former for konkurrencebegrænsende aktiviteter. De store bykapitalister måtte bl.a. acceptere regulering af aktieselskaber, mens andelsbevægelsens virksomheder gik fri, også for skattepligt, med henvisning til, at de allerede var under demokratisk kontrol.

Og efter Første Verdenskrig gik udviklingen bykapitalisterne imod. Ja, hele banksektoren kom i miskredit i disse år, da 1920'ernes stærkt skiftende konjunkturer og udygtige bankledelser førte til en række bankfallitter. Selv Skandinaviens daværende største bank, Landmandsbanken, i dag Danske Bank, gik fallit i begyndelsen af 1920'erne og måtte rekonstrueres, herunder med offentlig støtte. En efterfølgende kommissionsundersøgelse afslørede, at tidligere kritikere af bykapitalisterne, ikke mindst af finanskapitalisterne, havde haft noget at komme efter. Kommissionen og efterfølgende retssager afslørede tvivlsom bankpraksis, bl.a. med kurspleje og finansiering af omfattende spekulationsvirksomhed under Første Verdenskrig, hvor flere medlemmer af samfundseliten var involveret. Bankfallitterne kunne ikke kun tilskrives, at

Danmark mistede en vigtig samhandelspartner som følge af den russiske revolution, og at Danmarks fordel som geografisk bindeled mellem den atlantiske og den baltiske økonomi ophørte med Sovjetunionens økonomiske isolationspolitik.

Borgernes opsparing skiftede retning fra bankerne, der ellers meget nyttigt havde været aktive i oprettelsen og driften af mange handels- og industrikapitalisters innovative virksomheder. Opsparede kapitaler søgte til de mere sikre sparekasser, der typisk stod det agrare Danmark nær. Grundfortællingen fik fra 1920'erne ikke kun ideologisk ekstra medvind, men så at sige et kapitalmæssigt tilskud og fik dermed forlænget levetiden for et agrart domineret Danmark – med et relativt velstandstab til følge for det danske samfund.

Behov for ny grundfortælling

Dansk landbrug var en vigtig sektor i moderniseringen af Danmark under globaliseringsbølgen i de sidste par årtier frem til Første Verdenskrig. Gennem andelsbevægelsens virksomheder øgede bønder og husmænd deres andel i den hastigt voksende internationale markedsøkonomi. Det skete i kamp med, men også i samspil med nogle af bykapitalisternes virksomheder, og eksportindtægterne skabte efterspørgsel til nye stationsbyers mindre og mellemstore virksomheder især inden for jern- og metalindustrien – sådan som grundfortællingen lærer os.

Grundfortællingen er imidlertid misvisende. Rødderne til den danske velstand skal søges tidsmæssigt længere tilbage end andelsbevægelsens fremvækst fra midten af 1880'erne. Takket være globalisering med meget åbne grænser efter Napoleonskrigene og enevældens investeringer i lærdoms miljøer og udveksling af viden på tværs af grænserne udviklede Danmark tidligt en vidensøkonomi omfattende flere innovative systemer. Inden for disse udvikledes innovative og internationalt orienterede storvirksomheder og mel-

lemstore virksomheder i København og flere af de større danske provinsbyer, der var uden særlige relationer til landbruget, og som i væsentlig grad har bidraget til dansk velstand.

Andre innovative virksomheder havde tætte forbindelser til landbruget, men det er der ikke noget særligt dansk i. Forarbejdning af landbrugsprodukter er i de fleste lande en vigtig økonomisk aktivitet. Det specielle for Danmarks modernisering var, for det første, at dansk landbrugs mindre og mellemstore landbrug i så høj grad tilpassede sig og gjorde brug af den viden, der tidligt udvikledes i nogle af de innovative og internationalt orienterede virksomheder og læresteder. For det andet helt eller delvist kopierede og i nogle tilfælde endog overtog gårdmandsklassen inden for nogle brancher bykapitalisternes virksomheder for selv at få del i fortjenesten ved transaktioner længere fremad og bagud i værdikæden omkring landbrugssektoren.

Denne udvikling er siden slutningen af 1800-tallet søgt legitimeret ved igen og igen at udbrede grundfortællingen om landbrugerne som heltene bag Danmarks velstand. Støttet af landbrugets stærke politiske position har grundfortællingen fået lov at stå forbavsende uantastet. Dette er sket, uagtet at den fra mellemkrigstiden har resulteret i et relativt velstandstab ved favoriseringen af et enkelt erhverv og længe spærrede for kapitalismens dynamik gennem »kreativ destruktion« inden for landbruget. Hertil kommer, at grundfortællingen »glemmer« det for forståelsen af rødderne til Danmarks velstand helt afgørende forhold, at Danmark tidligt fik en moderne vidensøkonomi inden for et bredt udsnit af erhverv, der med stor fordel tog aktivt del i den globaliseringsbølge, der fra 1820'erne og de følgende omkring 100 år prægede den internationale økonomi med store strømme af varer, arbejdskraft, kapital og viden på tværs af grænserne.

Tankevækkende er det måske også i forlæn-

gelse heraf, at på listen i dag over Danmarks større og mere succesrige virksomheder er andelsejede virksomheder knyttet til landbruget ikke stærkt repræsenteret. Blandt de 20 største virksomheder er et par med baggrund i fusioner af en lang række mindre landbrugsrelaterede andelsvirksomheder. Lidt længere nede ad listen findes desuden enkelte, som er andelsorganiserede eller har rødder i tidligere landbrugsrelaterede andelsvirksomheder. Derimod finder vi på listen en del virksomheder, som har draget fordel af at tilhøre nogle af de innovationssystemer, som siden enevælden har udviklet sig med stærke relationer til de danske universiteter og andre forskningsinstitutioner, i øvrigt typisk med et højere afkast på den investerede kapital end de andelsorganiserede virksomheder. Det er internationalt orienterede virksomheder, som har prioriteret innovation og set det som en social og kumulativ, men også usikker proces.

Litteratur

- Boje, Per (2000), *Danmark og multinationale virksomheder før 1950*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Boje, Per (2014), *Vejen til velstand. Marked, stat og utopi*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Boje, Per (2016), »Why Denmark became rich: On the history of the Danish Innovation System« i Knut Sogner et al., red., *Entreprenørskap i næringsliv og politikk*, Oslo: Novus Forlag, pp. 29-56.
- Boje, Per (2016b), »Livet som historiker«, *Temp*, 13: 177-90.
- Kjærgaard, Thorkild (1979), »Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning«, *Fortid og Nutid*, 28: 178-91.
- Kristensen, Peer Hull (1995), *Denmark. An Experimental Laboratory of Industrial Organization, vol. I-II*, København: Handelshøjskolen.
- Kristensen, Peer Hull et. al. (2011), »Denmark: Tailoring Flexicurity for Changing Roles in Global Games« i Peer Hull Kristensen og Kari Lilja, red., *Nordic Capitalisms and Globalization. New Forms of Economic Organization and Welfare Institutions*, Oxford: Oxford University Press, pp. 86-140.
- Lampe, Marcus og Paul Sharp (2015), »How the Danes discovered Britain: The international integration of

- the Danish dairy industry before 1880«, *European Review of Economic History* 19: 432-53.
- The Maddison-Project (2013), <http://www.ggdcc.net/maddison/maddison-project/home.htm>, 2013 version.
- Mordhorst, Mads (2014), »Arla and Danish National Identity: Business History as Cultural History«, *Business History*, 56(1): 116-33.
- Scharling, William (1899), »Møde i Nationaløkonomisk Forening 26. januar 1899«, jf. *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 3 Rk. 7: 158.
- Strandskov, Jesper og Kurt Pedersen (2008), »Foreign direct investment into Denmark before 1939: Patterns and Scandinavian contrasts«, *Business History* 50(5): 619-44.